

ROMANITATEA RĂSĂRITEANĂ ÎN LUMINA COMPARAȚIEI INTERDIALECTALE

În cadrul preocupărilor noastre privind romanitatea răsăriteană, vom face câteva considerații referitoare la prezența și distribuția, în dacoromână și în aromână, a termenilor autohtoni și a celor moșteniți din latină.

În ceea ce privește fondul lexical autohton, s-a constatat că aromâna are mai puține cuvinte păstrate din substrat (și, uneori, altele) decât dacoromâna. Consultând liste întocmite recent, observăm că, din cei aproximativ 160 de termeni autohtoni luați în discuție de I. I. Russu, 53 (deci, aproximativ 33%) lipsesc din dialectele sud-dunărene. Din cele 89 de „cuvinte autohtone sigure” comune cu albaneza, înregistrate de Grigore Brâncuș, lipsesc din aromână 23 (aproximativ 26%).

Chiar dacă unii termeni autohtoni s-au putut pierde, de-a lungul timpului, din aromână (opinie susținută de Al. Rosetti, I. I. Russu și Grigore Brâncuș), se admite, totuși, că alții – dintre cei păstrați, de exemplu, numai în dacoromână – „n-au existat decât în zona nordică a romanității orientale (intrând numai aici în limba română adoptată de provinciali)” (Russu 1981, p. 137). Termeni ca *ghimpe*, *cursă*, *gresie*, *mugure*, *pârâu*, *strugure*, *șopârlă*, *zgardă* etc. n-au existat, probabil, niciodată la aromâni.

În afară de această limitare regională a unor termeni autohtoni în cadrul românei, în perioada ei de formare, se admite, în prezent, o repartitie dialectală a cuvintelor din substrat chiar în cadrul dacoromânei. În acest sens s-a pronunțat Grigore Brâncuș: „Deși proiectarea în trecut a unei situații lingvistice actuale este, metodologic, plină de riscuri, totuși nu este exclus ca unele cuvinte autohtone care coexistă cu sinonime latinești să se fi delimitat geografic încă de la început. Astfel, e posibil ca *gresie* să fi circulat și în româna comună numai în zona de sud, iar *cute* (< lat. *cos*, *cotis*), numai în aria nordică. Acceptând ca simplă ipoteză de lucru faptul că și sinonimele de origine latină sunt dialectale, s-ar putea spune, cu foarte puțină siguranță, că se continuă o situație străveche și în cazul perechilor *ghiuj* (în Moldova și Bucovina) și *auș* (< lat. *avus*; în partea de sud-vest a țării), *leurdă* (mai ales în sudul și estul țării) și *ai de pădure* (care circulă în Transilvania)” (Brâncuș 1983, p. 175).

În sensul constatărilor de mai sus au fost aduse recent în discuție și alte exemple. În direcția inaugurată de B. P. Hasdeu, care a formulat cel dintâi ipoteza unor deosebiri regionale în limba autohtonilor din Dacia, Stelian Dumistrăcel a semnalat o serie de termeni și evoluții semantice prin care se delimitează o arie sudică (*ghionoai*, *gresie*, *argea* „război de țesut”, *burtă* etc.) de una nordică (*mire*, *gușă* „gât” etc.), acestea fiind considerate „arii regionale străvechi ale dacoromânei”; exemplele din aria sudică ar fi „o dovadă a continuității populației autohtone romanizate și în această arie a vechii patrii a geto-dacilor” (Dumistrăcel 1989, p. 62).

În legătură cu termenii de mai sus, observăm că aromâna se grupează mai ales cu aria nordică a dacoromânei (există *gușă* „gât”, lipsesc cuvintele din aria sudică: *argea*, *burtă*), dar și cu aria sudică (apare *ghion* „ciocănitore”, nu se întâlnește *mire* din aria nordică) (cf. Saramandu 1991, p. 121).

Ocupându-se de fondul lexical de origine latină al limbii române, care cuprinde aproximativ 1700 de cuvinte, I. Fischer a stabilit că aproximativ 490 aparțin fondului panromanice (Fischer 1969, p. 113). Aici trebuie să facem observația că nu toți termenii panromanici semnalati de I. Fischer în română se întâlnesc în toate dialectele românești. Numărul termenilor panromanici păstrați numai în dacoromână (aproximativ 70) este mai mare decât al celor păstrați numai în aromână (aproximativ 15). Aceeași este situația și în cazul cuvintelor latinești specifice românei, care nu se regăsesc în celelalte limbi romanice. Din cei 104 termeni din această categorie, înregistrați de I. Fischer, cei mai mulți (49) sunt cunoscuți numai dacoromânei, față de 8, care apar numai în aromână.

Foarte mulți din termenii latinești întâlniți numai în dacoromână – aproape jumătate – au o circulație limitată (regională) sau sunt atestați numai în limba veche, ceea ce ar putea însemna că nu au avut o prea mare vitalitate nici în perioadele anterioare: *agest*, *astruca*, *buiestru*, *căscăund*, *cir*, *dejgheura*, *drepnea*, *gheura*, *împătra*, *încări*, *încura*, *înțâna*, *mâneca*, *mârce*, *pânăta*, *păcuină*, *persica*, *purcede*, *scoare*, *săcret* „pustiu”, *trepăda* etc.

Cercetări recente au arătat că au existat diferențe dialectale și în cadrul elementului latin în perioada de formare a limbii române. Ocupându-se de termenii panromanici absenți din română, I. Fischer afirmă că „există șanse mai mari ca un cuvânt latin să fi dispărut mai devreme când este înlocuit tot cu un cuvânt latin (de multe ori, derivat al celui dintâi) sau de un cuvânt din substrat” (Fischer 1969, p. 124). Un caz particular al acestei situații este cel în care termenul general romanice lipsește numai în unul din dialecte, unde apare un alt termen de origine latină sau un cuvânt din substrat, fapt care poate sugera o veche diferențiere dialectală în cadrul românei. Cităm exemplul perechii de termeni panromanici *murus* (ar. *mur*) – *paries* (dr. *părete*, *perete*), de unde rezultă gruparea aromânei cu romanitatea occidentală. Menționăm, în același

sens, absența din dacoromână a cuvântului latinesc panromanice *mensis* „lună de zile”, păstrat în aromână și în megloromână (ar., megl. *mes*), unde s-a menținut, de asemenea, opoziția *mes/lună* „lună de zile”/„lună de pe cer”, ca în limbile romanice occidentale, opoziție inexistentă în dacoromână, unde *lună* (termen panromanice) are ambele înțelesuri. Această confuzie pare a fi de dată foarte veche. În *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoromân* (București, 1911), V. Pârvan menționa faptul că, într-o inscripție din Dacia, cuvântul *luna* apare în locul lui *mensis* (fapt relevat și de Ivănescu 1980, p. 74). În acest caz, dacoromâna se încadrează într-o arie est-europeană mai largă, unde nu există opoziția „lună de pe cer”/„lună de zile”, un singur termen denumind ambele noțiuni (așa cum rezultă din harta *lună* din *Atlas Linguarum Europae*, vol. I, Assen, 1983).

Adăugăm și alte perechi de termeni care relevă o veche diferențiere dialectală, aromâna „atașându-se” romanității occidentale: ar. *spes* (< lat. *spissus*, cunoscut în majoritatea limbilor romanice apusene) – dr. *des* (< lat. *densus*, atestat numai în vegliotă); ar., ir. *baş* (< lat. *basio*, păstrat în majoritatea limbilor romanice occidentale) – dr., megl. *sărut* (< lat. *saluto*, termen panromanice, cu evoluție semantică specifică în română); ar. *furnu* (< lat. *furnus*, termen panromanice) – dr. *cuptor*, ir. *coptor* (< lat. *coctorium*, păstrat, dialectal, în italiană).

O semnificație aparte au perechile de termeni latini păstrați, de obicei, numai în română, care prezintă o repartitie dialectală, cu siguranță foarte veche: ar. *disic* (< lat. *dissecare*) – dr. *despic*, megl. *dispic* (< lat. *despicare*); ar. *nuearcă* (< lat. *noverca*) – dr. *vitreg* (< lat. *vitricus*, atestat și în dialectele italiene meridionale) (cf. Saramandu 1989, p. 44).

I. Fischer a semnalat un număr de 214 termeni panromanici absenți din română. Menționăm că unii dintre ei sunt atestați în aromână: *merdu* (< lat. *merda*), *mundă* „rază” (< lat. *mundus*), *naie* „corabie” (< lat. *navis*), *arugă* „strungă” (< lat. *ruga*), *sărcl'edz* „prășesc” (< lat. *sarculo*), *(n)tardu* „târziu” (< lat. *tardus*) etc.

Dacă adăugăm la toate cele arătate până aici faptul că, în cadrul fondului latin în ansamblu, dacoromâna păstrează – așa cum a stabilit G. Giuglea – aproximativ 400 de cuvinte necunoscute în aromână, care, la rândul ei, are aproximativ 200 de cuvinte necunoscute dacoromânei, avem o imagine cuprinzătoare asupra prezenței și repartitiei fondului lexical latin în română, ce completează tabloul oferit de fondul autohton.

Aspectele prezentate de noi în expunerea de față au fost sesizate în unele contribuții anterioare. S. Pușcariu își preciza astfel punctul de vedere: „Faptul că la dacoromâni se păstrează în unele regiuni și chiar în limba literară – ca la istroromâni – cele mai multe forme vechi [...] e un indiciu că aria dacoromână

era încă în epoca străromână cea mai conservatoare, grație poziției ei periferice și izolate. Pe de altă parte, faptul că străromânii aveau atâtea deosebiri regionale e un indiciu că pe vremea lor limba română se vorbea pe un teritoriu întins” (Pușcariu 1940, p. 251); „românii au locuit un teritoriu extins, care în sud se întindea până unde crește *smochinul* și *castanul*, încălecând Dunărea [...] și se întindea în regiunile cu terenuri petrolifere și băi de aur din Carpați, unde pășteau turmele de bouri” (*op. cit.*, p. 253).

Acest punct de vedere fusese susținut anterior și de Th. Capidan (Capidan 1932, p. 22-30), îndeosebi în *Romanitatea balcanică*, discurs de recepție rostit la primirea ca membru în Academia Română, în ședința din 26 mai 1936: „românii actuali, cunoscuți în cele patru tulpine, nu reprezintă numai urmașii romanității din nordul Peninsulei Balcanice și a[i] ținuturilor romanizate din stânga Dunării, ci din întreaga peninsulă, așa cum a existat după cucerirea ei de romani” (Capidan 1936, p. 59).

Teza continuității, cel puțin parțiale, a romanității în sudul Peninsulei Balcanice a fost acceptată de N. Drăganu, reprezentant al școlii clujene, care a admis, la fel ca S. Pușcariu, interpretarea dată de Th. Capidan unor toponime aromânești din Epir și Macedonia cu schimbări fonetice proprii limbii române, îndeosebi *Băiasa* (< *Vavissa*) și *Sărună* (< *Salona*): „Les Roumains de Macédoine et leur dialecte [...] ont pu se former sur le territoire qu'ils occupent aujourd'hui, tandis qu'une partie d'entre eux a pu descendre des régions plus septentrionales, mais ils diffèrent essentiellement des Roumains de la Mésie” (Drăganu 1943, p. 463).

Împotriva acestei teze au fost aduse două argumente: a) divizarea Peninsulei Balcanice în zona de influență latină (la nord) și cea de influență greacă (la sud), considerându-se că, în aceasta din urmă, romanitatea nu se putea impune (este vorba de „linia Jireček”); b) unitatea limbii române, care s-ar putea opune unui teritoriu de formare prea întins.

În urma examinării opiniilor anterioare, H. Mihăescu face următoarele considerații privind „linia Jireček”: „Cu timpul s-a constatat că problema stabilirii acestei limite era cu mult mai complicată decât părea la prima vedere, datorită faptului că existau enclave romane pe *Via Egnatia* și mai la sud, până la Corint și Patra; că, în inscripțiile grecești, apărea un mare număr de nume proprii romane; că toponimia din zona grecească este, pe alocuri, latină; în sfârșit, că raportul între cele două limbi [latina și greaca] nu a fost același în toate epocile. Prin urmare, opinia care a prevalat este că această limită nu trebuie considerată ca frontieră lingvistică, nici ca frontieră etnică, ci ca simplă linie de separare între două culturi – cea greacă și cea romană –, care arată până unde se întindeau influențele lor” (Mihăescu 1978, p. 74). În legătură cu *Via Egnatia* mai menționăm: „Localitățile cu inscripții latinești se succed de-a lungul acestui

drum și gravitează în jurul lui, atestând rolul deosebit de important pe care l-a jucat în procesul romanizării Macedoniei, proces care l-a devansat pe cel al altor provincii sud-est-europene ale Imperiului Roman” (*op. cit.*, p. 78). Faptul că așezările aromânești din Albania și Macedonia se află și astăzi, așa cum am arătat cu alt prilej, pe fosta *Via Egnatia* sau „gravitează” în jurul ei nu poate fi considerat, deci, o întâmplare (cf. Saramandu 1990, p. 258). Am adăuga la toate acestea și constatarea că, în masivul muntos al Pindului, numele de locuri, îndeosebi microtoponimele, sunt aproape în exclusivitate aromânești și că nu există o altă populație decât aromânească. Aceasta confirmă observațiile lui N. Iorga: „Mai că nu există element care să fie mai conservator decât acela al locuitorilor de la munte, și așa-zișii macedo-români sau românii din Pind nu și-au dezmințit în veci firea proprie. De vreo strămutare nu se vorbește niciodată, nici chiar în perioada istorică mai bine cunoscută, mai nouă; ei rămân strânși legați de cunoscuta lor zonă păstorească bine limitată; azi ca și odinioară, până în cele mai depărtate vremuri din trecut, ei au câte o patrie de vară și alta de iarnă, care au rămas pururi aceleași. Că s-ar fi refugiat din Moesia în Tesalia din pricina unor barbari străini, slavi sau orice alții vor mai fi fost pe atunci, nu e admis” (Iorga 1905, p. 91).

În ceea ce privește unitatea limbii române, adăugăm la cele expuse anterior observațiile lui G. Ivănescu: „Româna din faza ei cea mai veche nu era perfect unitară, cum și-au imaginat până acum cei mai mulți dintre cercetători, căci ea a pornit de la o stare de limbă deja diferențiată regional, iar, în procesul ei de formare, a căpătat noi diferențieri regionale” (Ivănescu 1980, p. 199). În legătură cu vechimea și caracterul diferențierilor dialectale, același autor a făcut și alte precizări (în sensul constatărilor de aceeași natură făcute de A. Philippide): „Așadar, diferențierea dialectală în interiorul dacoromânei e tot așa de veche ca și aceea dintre dacoromână și macedoromână, ba chiar o parte a dialectelor dacoromâne, anume cel crișean-maramureșean, cel ardelean propriu-zis și cel bănățean, au prezentat la origine și prezintă încă multe asemănări cu dialectele din sudul Dunării” (*op. cit.*, p. 324).

Comparația interdialectală vine în sprijinul unor asemenea constatări, care confirmă punctul de vedere al școlii clujene (S. Pușcariu, Th. Capidan, N. Drăganu, G. Giuglea) privind spațiul v a s t în nordul și în sudul Dunării – „din Carpați până în Pind” (Capidan 1942, p. 143) – unde s-a născut romanitatea răsăriteană.

BIBLIOGRAFIE

- Brâncuș 1983 = Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*. București.
 Capidan 1932 = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*. București.

Capidan 1936 = Th. Capidan, *Romanitatea balcanică*, Academia Română. Discursuri de recepție, LXVII, București.

Capidan 1942 = Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București.

Drăganu 1943 = N. Drăganu, *Ancienneté et expansion des Roumains d'après la toponymie, l'onomastique et la langue. Territoire de formation du peuple roumain et de la langue roumaine*, în „Balcania”, VI, p. 423-463.

Dumistrăcel 1989 = Stelian Dumistrăcel, *Semnificația arilor regionale ale unor elemente autohtone din vocabularul limbii române*, în *Dialectologica*, București, p. 49-64.

Fischer 1969 = I. Fischer, *Latina dunăreană. Lexicul*, în *Istoria limbii române*, vol. II, București, p. 110-173.

Iorga 1905 = N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha (citatul se dă după ediția românească, *Istoria poporului românesc*, București, 1985).

Ivănescu 1980 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași.

Mihăescu 1978 = H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București-Paris.

Pușcariu 1940 = Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, București.

Russu 1981 = I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București.

Saramandu 1989 = Nicolae Saramandu, *Raporturile între dialectele românești sud-dunărene și graiurile dacoromâne*, în *Dialectologica*, București, p. 39-48.

Saramandu 1990 = Nicolae Saramandu, *Romanitatea sud-dunăreană în raport cu cea nord-dunăreană pe baza toponimiei*, în SMO, III, Cluj, 1990, p. 244-263.

Saramandu 1991 = Nicolae Saramandu, *Probleme ale studierii substratului aromânei*, în SCL, XLII, 1991, nr. 3-4, p. 119-123.

Institutul de Fonetică și Dialectologie

„Al. Rosetti”

București, Calea 13 Septembrie, 13